

HISTORIOGRAFSKA PRIMJENA MEDIJEVALNIH TERMINA „SERVUS“ I „FAMULUS“

Terminološki problemi, tumačenje i prevođenje pojedinih izraza koje susrećemo u srednjovjekovnim, pa i drugovremenim izvorima, nerijetko su historičarima nametali teškoće koje su ih dovodile u zablude zbog pogrešnog shvaćanja teksta. Iza prevođenja latinskih termina često nije stajalo potrebno istraživanje, a napose se kod tumačenja medijevalnih tekstova događalo da se za određeni izričaj prihvati njegovo klasično latinsko značenje. Kako su se pojedini historioografski problemi rješavali ponekad isključivo terminološki, rješenja su povijesne znanosti bila u tim slučajevima najčešće netočna.

U ovom kratkom prilogu obratili bismo pažnju na izraze kojima su se služili pisci srednjovjekovnih isprava i zakonskih akata pisanih latinskim jezikom na istočnojadranskoj obali u doba razvijenog srednjeg vijeka da bi označili dvije osnovne kategorije pomoćne radne snage: neslobodnu i poluslobodnu.¹ Koristit ćemo pretežno izvore XIII i XIV stoljeća, jer je njihovo razmeđe doba zamjene neslobodne pomoćne radne snage poluslobodnom, pa ih izvori, navodeći ih istovremeno, jasno razlikuju.

Teškoće u poimanju termina *servus* i razlikovanju njegova antičkog, kasnoantičkog i srednjovjekovnog značenja nisu specifične samo za našu historiografiju. S istim su se problemima susretali i povjesničari, pa i pravnici, u svim evropskim zemljama u kojima je latinski jezik činio osnovicu službenog odnosno javnog komuniciranja kroz stoljeća srednjega vijeka. Zanimljivo je da čak ni srednjovjekovni pisci i sastavljači isprava nisu bili sigurni kojim bi izrazom najjasnije odredili pojam naslobodnog čovjeka, pa je tako nastao čitav niz termina koji se razlikuju od zemlje do zemlje.²

¹ O *servis* i *famulis* kao historiografskom problemu vidi: N. Budak, Pregled literature i objavljenih izvora o problemu *serva* i *famula* u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, vol. 17, Zagreb 1984, 5–34.

² O tome npr.: Marc Bloch, *Servo della gleba*, u: M. Bloch, *La servitù nella società medievale*, Firenze 1975.

Spomenute kategorije radne snage nazvao sam pomoćnima, jer nikada nisu bile nosilac proizvodnje.³ Neslobodne su osobe krajem XIII stoljeća još uvijek bile brojnije od poluslobodnih, ali je njihov udio u ukupnom broju stanovništva istočnojadranskih komuna, a time i u proizvodnji, bio malen.⁴ Oni su uglavnom i bili zaposleni u kućanstvu, kao posluga. Poluslobodna radna snaga, koja se zapošljavala na temelju ugovora, bila je brojnija, napose na izmaku srednjega vijeka, ali je i ona obavljala samo pomoćne poslove, iako u raznovrsnijim djelatnostima (kuća, obrti, trgovina).

Iako se pažljivom analizom izvornog materijala može ustanoviti gotovo uvijek je li neki notar mislio na neslobodnu ili poluslobodnu osobu, sami srednjovjekovni tekstovi ne prave uvijek terminološku razliku među ovim kategorijama. Stoga se pokazalo neophodnim sistematizirati termine izvora prema njihovu stvarnom značenju.⁵

Servi su, kao što se može vidjeti iz brojnih primjera⁶, bili neslobodni ljudi, pravno i materijalno ovisni o gospodaru u čijem su vlasništvu bili.

Žene neslobodnog položaja označavale su se u izvorima dvojako, kao *servae* i kao *ancillae*. Oba izraza imala su isto pravno značenje, ali se ovim drugim češće označavala žena koja je radila u kući.⁷

Gotovo svi historičari koji su se bavili pitanjem *serva*, prevodili su njihov naziv izrazom *rob*. Zbog prizvuka koji u sebi nosi, podsjećajući na antičke robove čiji se položaj razlikovao od onoga srednjovjekovnih *serva*, nisam prihvatio takav prijevod. Nemajući u hrvatskom jeziku boljega, najprikladnije je zadržati latinski original, prilagodivši ga našim jezičnim potrebama i mogućnostima. Smatram stoga da bismo postupili najispravnije kada bismo u stručnoj terminologiji upotrebljavali *serv*, odnosno *servi*, kao oznaku za neslobodne osobe. Napose za žene istog položaja valjalo bi koristiti izraze *serva* ili *ancila*.

Servi su u izvorima mogli biti označeni i drugačije, ali je takva praksa bila rijetka:

a) *famulus*, *famula* — u Supetarskom se kartularu upotrebljava taj izraz kada se go-

³ N. Budak, *Servi i famuli u komunalnim društvima na istočnom Jadranu*, magistarska radnja, Zagreb 1982, napose poglavlje: Rad i radni uvjeti.

⁴ S obzirom na to da pravih kvantitativnih pokazatelja nema, navodim, samo kao indicaciju, podatak o broju *schiave* u talijanskim gradovima: u Pisi i Sieni bilo ih je krajem XIV stoljeća manje od 1%, dok ih je u Pisi 1428. bilo samo 58 na 10000 stanovnika (prema: P. Guarducci — V. Ottanelli, *I servitori domestici della casa borghese toscana nel basso medioevo*, Firenze 1982). Kako navedeni autori smatraju *schiave* samo potkategorijom *serva*, bilo je ovih nešto više.

⁵ Svi navedeni izrazi nalaze se i u *Lexicon latinitatis mediae aevi Jugoslaviae*, Zagreb 1969—1978, gdje se donose i primjeri, od kojih smo neke naveli, u slučaju da nismo imali bolje.

⁶ N. Budak, *Servi i famuli...*, poglavlje: Pravni položaj *serva*.

⁷ Mihailo Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva*, knj. III, Beograd 1967, 12/23: „Ego quidem Bielslava de — confiteor quod sum ancilla difinite usque ad mortem Vite de Resti, eo quod me emit pro yperperis XXIIII. Et ideo promitto ei servire tamquam ancilla ut de me faciat perpetuo omne velle suum tamquam de ancilla et serva sua.”

vori o gradnji sela namijenjena *servima*.⁸ Koristi ga i opatica zadarskog samostana Sv. Nikole kada, 1229, bilježi oslobađanje jedne ancile.⁹

b) *laborator* — dubrovački statut razlikuje slobodne od neslobodnih „radnika”, ali ih ponekad naziva istim imenom: *‘laboratori, tam servi quam liberi’*.¹⁰

c) ponekad se, uglavnom za žene, upotrebljavala sintagma *serva empticia*¹¹, ali se ne vidi razlika između takvih *serva* i nekih drugih koje bi karakterizirao drugačiji način na koji su ih njihovi vlasnici stekli. Možda bi to mogle biti one koje su *de genere servorum*, ali se može pretpostaviti da se oba izraza upotrebljavaju a da nisu relevantni s obzirom na pravno stanje.

Osim ovih izraza, za neslobodnu se radnu snagu upotrebljavao ponekad termin *sclavus*, odnosno *sclava*. Antonio Teja, pišući o ekonomskim odnosima u Zadru u XIII i XIV stoljeću, pogrešno je tvrdio da se tako u Dalmaciji označavaju samo Slaveni, a nikada neslobodne osobe.¹² Kao oznaku pravnog položaja koristi ove izraze dubrovački statut, a upotrebljavali su se i u praksi.¹³ Na temelju njihova značenja u dubrovačkom statutu moguće je zaključiti da su objedinjavali pravni položaj i etničku pripadnost, ali ipak s težištem na prvome.

Izraz *sclavus* bio je raširen po čitavu Sredozemlju, označavajući neslobodnu radnu snagu koja je prodavana u lukama svih mediteranskih obala. Kako su ti ljudi bili sasvim bespravna trgovačka roba, koju se dobavljalo na isti način kao i u antici, naziv *rob* bio bi za njih sasvim podesan, to više što su ih tako nazivali i suvremenici.¹⁴

Terminološki kategorije *serva* i robova razlikuju i drugi evropski jezici.¹⁵

⁸ Viktor Novak — Petar Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952, 215, bilj. 6: „Quapropter consilio memorati abbatii aliorumque fratrum voluimus in nominato Monticellum, quod comparavi a Miroslavo et a filiis Michaelis, uicem construere nostris famulis...”.

⁹ Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus*, vol. III, 275—309. Usp. i Dinić, 14/27: „Nos quidem Dragoslava, Bogna et Milcha eius filie que sumus famule Bractichi Pribinich de Bossina confitemur quod sumus ancille difinite ad mortem ...”; Dinić, 16/32: „Ego quidem Stammus Sla-uogosti confiteor quod Stoynam famulam meam presentem et consentientem vendidi Marco Goyro...”; također Dinić, 16/33.

¹⁰ *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, Zagreb 1904 (dalje: StD), 1. 1, c. 12.

¹¹ Dinić, 19/43, 20/44, 65/165, 66/166 i dr.

¹² A. Teja, *Aspetti della vita economica di Zara dal 1289 al 1409*, *La rivista dalmatica* 1941 — 42, 29.

¹³ StD I, 14, IV, 1; npr. Dinić, 15/31: „Ego quidem Milas de Bossina confiteor quod Goynam slavam meam redemtam dedi et vendidi...”.

¹⁴ Dinić, 163/324: „Radossauus Braicinouich chosuchar conduxit in famulum pro sex annis proxime futuris Petar fillum Jachxe Couazil robi Turchorum...”. Lovci na ljude nazivali se se ropci (vidi: Dinić, *index* — robzi).

¹⁵ Npr. talijanski: *servi* — *schiavi*, francuski: *les serfs* — *les esclaves*, engleski: *serfs* — *slaves* itd.

Izvori su zadržali izraz *servus* i znatno u novi vijek, iako mu se značenje promijenilo. Kotorski statut u jednom dodatku iz 1627. govori o davanju plaće servama, iz čega proizlazi da se tako označavaju slobodne sluškinje.¹⁶ U Zadru se u XVI i XVII stoljeću često javljaju serve među poslugom koja se označava s *fantesca*, *massera*, *fameio*, *servitor* i dr., ali mi nije poznato da li su razlike u nazivlju bile odraz i različitog pravnog položaja.¹⁷

Radna snaga zaposlena na temelju pismenog ili usmenog ugovora označavala se još raznovrsnije. Kako se prilikom rada na problematici vezanoj uz serve pojavila i potreba označavanja poluslobodne radne snage terminom koji bi je s jedne strane razlikovale od neslobodne, a s druge objedinjavao i ujednačavao raznoliko nazivlje, odabrao sam izraz *famuli*. Dosad često korišten naziv *posluga* nisam smatrao prihvatljivim, jer se njime označava kategorija ljudi s obzirom na vrst posla koju obavlja, a ne na njihov pravni položaj. Termin *famulus*, međutim, jasno se u izvorima razlikovao od termina *servus*, i rijetko je kada imao dvojako značenje. Tako se npr. u splitskom statutu izjednačava pojam *famula pactualis* s pojmom *serviens*, a sličnih primjera ima dakako mnogo više.¹⁷

Pored ovog naziva često se u izvorima koriste i neki drugi, s istim značenjem:

- a) „Et ideo uolumus, praecipimus et mandamus, quod quicumque sub positus fuerit sub dominio potestate, servitio vel familia alicuius, sive sit *serviens mercenarius*, sive *seruus*, uel *ancilla*...”¹⁹
- b) *pactualis* — javlja se ponekad i zasebno, kao samostojeći termin;²⁰
- c) *pristav*, *pristaulus* — hrvatski izraz koji se često javlja u latinski pisanim statutima. Tako npr.: „Statuto presenti uolumus, et mandamus, quod de quolibet famulo sive pristaulo, vel famula sive servitricem domino seu patrono credatur cum prestito iuramento de quantitate precii, seu salarii conuenti, vel promissi ...”²¹;

¹⁶ Statuta civitatis Cathari, Venetiis 1616, primjerak u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, rukopisni dodatak, paginacija rukom: 40, po dukali od 2. 09. 1627. (St Kot).

¹⁷ Roman Jelić, Stanovništvo Zadra u drugoj polovici XVI i početkom XVII stoljeća gledano kroz matice vjenčanih, Zagreb 1959, 501–506.

¹⁸ Statuta et leges civitatis Spalati, Zagreb 1878, III, 61: „Item statutum et ordinatum est, quod si aliqua mulier carens marito, promisit stare cum aliquo ad serviendum aliqui ad pactum ut famula capit maritum, quod pro residuo tempore computando ab eo die, quo cepit maritum a dicta promissione dicta mulier liberetur.”

¹⁹ Statuta ladertina cum omnibus reformationibus in hunc usque ad diem factis, Venetiis 1964, III, 21.

²⁰ Statum et reformationes civitatis Tragurii, Zagreb 1915 (dalje: StT) III, 89: „Item statutum et ordinatum est, quod si quis pactualis, seu famulus masculus, uel femina promiserit aliqui stare ad serviendum pro aliquo certo tempore, de quo appareat publicum instrumentum ...”.

²¹ Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici, Venetiis 1608, IV, 6. Usp. i: StT II, 19; Statuta communitatis Pagi, Venetiis 1637, IV, 5. Za različite oblike tog termina vidi Lexicon... (*pristavus*).

d) *conductus* — također čest izraz u statutima²²;

e) *servicialis* — rjeđe se javlja izvan dubrovačkog područja, gdje je dosta čest.²³

Osim ovih, javljali su se rjeđe *servitor* i *mercenarius*, a u kasnijem razdoblju i neki drugi izrazi (*fantesca*, *massera*). Osim toga je, kako smo vidjeli, i izraz *serva* vremenom dobio isto značenje.

Terminologija je, dakle, za označavanje neslobodnih i poluslobodnih stanovnika istočnojadranskih komuna u razvijenom srednjem vijeku bila raznolika. Ponekad su se isti izrazi koristili za označavanje različitih kategorija, a ponekad bi se ista društvena grupa nazivala različito, pa se nametnula potreba izbora dva osnovna termina. Pri njihovu odabiru trebalo je zadovoljiti dva kriterija: da se pomoću njih lako razlikuju obje kategorije i da budu što bliži terminologiji samih izvora. Opredijelio sam se, stoga, za izraze *serv*, odnosno *serva* ili *ancila* i *famul*, odnosno *famula*, svjestan izvjesnih nedostataka takva izbora, ali i njegove neophodnosti.²⁴

Možda bi bilo najbolje na kraju citirati zaključak kojim je jedan od svojih članaka o istoj temi završio Marc Bloch:

„Citirati izvore nije dovoljno: treba ih prevoditi, za sebe, ali što češće i za čitaoca. Ali prijevod s latinskog ostaje vrlo delikatnom zadaćom.”²⁵

Neven Budak

15

²² StD VII, 21; StKot 226; StT II, 73.

²³ Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae, Zagreb 1877, II, 94: „Item statuimus, quod si quis pastor, arrator aut familiaris se accordaverit stare cum aliquo domino, aut patrono ad certum terminum... si cum alio talis servicialis pactum fecisset et teneatur ire cum primo et non cum secundo...”. Lexicon ga pogrešno prevodi i s „rob, ropkinja”, jer se u toj upotrebi ne javlja, te u leksikonu nije, dakako, naveden niti primjer.

²⁴ Slično je predložio već Bogo Grafenauer, Zgodnje feudalna družbena struktura jugoslavanskih narodov in njen postanek, Zgodovinski časopis, XIV. Ljubljana 1960, 77.

²⁵ Bloch, n. dj., 305.